

МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИ ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

INTERNATIONAL AND NATIONAL ASPECTS OF THE GENESIS OF THE RIGHT TO AN ADEQUATE STANDARD OF LIFE IN SOCIAL SECURITY LAW

Щербюк Н.Ю., к.ю.н, доцент,
доцент кафедри права

Луцький національний технічний університет

Метою роботи є дослідження особливостей розвитку міжнародно-правового та національного регулювання права на достатній життєвий рівень і визначення перспектив його розвитку, адже особисті, політичні, культурні, економічні та екологічні права і свободи стають сенсовними для особи за умови, що вона має достатні засоби та ресурси для свого фізичного існування. В умовах сучасності для того, щоб забезпечити мінімальні гарантії у цій сфері, держава повинна мати не лише економічний потенціал, а й володіти правовим інструментарієм у вигляді системи соціальних стандартів як у системі права у цілому, так і у праві соціального забезпечення зокрема. Методика дослідження включає комплексний аналіз та узагальнення наявного міжнародного та вітчизняного нормативного матеріалу, формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час наукового пошуку використовувалися такі методи наукового пізнання: аналіз, синтез, логіко-нормативний, формально-юридичний. У процесі дослідження визначено, що Україна, закріплюючи право на достатній життєвий рівень на рівні Основного Закону, вибирає шлях «мінімумів», тобто беруться за основу ті положення міжнародних актів, які мінімізують зусилля з боку самої держави. Окрім того, у міжнародно-правових актах і на національному рівні відсутнє нормативне визначення поняття «достатній життєвий рівень», що досить ускладнює реалізацію громадянами конституційного права, закріпленого у ст. 48 Основного Закону. У процесі наукових розвідок було визначено, що імперативом ефективної соціальної держави, якою позиціонує себе Україна, повинна бути орієнтація усіх її інститутів на такі цілі і завдання, які не просто декларуються, а реально забезпечують досягнення європейських стандартів якості життя.

Результати дослідження можуть бути корисні у процесі визначення векторів соціальної політики України з метою подальшого окреслення загальноцивілізаційних орієнтирів та реалізації практичних заходів для поліпшення матеріального благополуччя громадян.

Ключові слова: право, право на соціальне забезпечення, право на достатній життєвий рівень, міжнародні стандарти прав людини, міжнародні соціальні стандарти.

The aim of the work is to explore the features of the development of international and national regulation of the right to an adequate standard of life and to identify the prospects for its development. After all, personal, political, cultural, economic and environmental rights and freedoms become meaningful for the individual provided she has sufficient means and resources for her physical existence. In today's context, in order to ensure minimum guarantees in this area, the state must have not only economic potential but also a legal instrument in the form of a system of social standards both in the legal system as a whole and in social security law in particular. The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of the available international and domestic regulatory material, the formulation of appropriate conclusions and recommendations. During the scientific search the following methods of scientific knowledge were used: analysis, synthesis, logical-normative, formal-legal. In the course of the research it was determined that Ukraine, by enshrining the right to an adequate standard of living, at the level of the Basic Law, would find the way of "minimums", i.e. taking as a basis those provisions of international acts which minimise the efforts on the part of the state itself. Furthermore, there is no normative definition of "adequate standard of living" in international legal instruments or at the national level, which makes it very difficult for citizens to exercise the constitutional right enshrined in Article 48 of the Basic Law. In the process of scientific research it was determined that the imperative of an effective social state, as Ukraine positions itself, should be the orientation of all its institutions on such goals and objectives, which are not just declared, but actually ensure the achievement of European standards of quality of life. The results of the study can be useful in the process of defining the vectors of social policy of Ukraine in order to further define civilizational benchmarks and implement practical measures to improve the material well-being of citizens.

Key words: right, right to social security, right to an adequate standard of living international human rights standards, international social standards.

Процес реформування різних сфер життя українського суспільства відбувається у складних соціально-економічних умовах на тлі старіння нації, шалених темпів трудової міграції, а також ускладнюється наслідками пандемії COVID-19, яка ще більше поглибила погіршення матеріального становища і падіння рівня життя різних груп та верств населення. З огляду на це, держава, яка позиціонує себе як правова і соціальна, повинна створити не лише умови для рівних і справедливих можливостей розвитку особистості на своїй території, а й забезпечити гідний рівень життя для всіх своїх громадян. Саме так акцентується увага на важливості та пріоритетності саме соціальних прав та свобод у системі основних прав і свобод людини. Пояснюється це тим, що особисті, політичні, культурні, економічні та екологічні права і свободи стають сенсовними для особи за умови, що вона має достатні засоби та ресурси для свого фізичного існування. В умовах сучасності для того, щоб забезпечити мінімальні гарантії у цій сфері, держава повинна мати не лише економічний потенціал, а й володіти правовим інструментарієм у вигляді системи соціальних стандартів як у системі права у цілому, так і у праві соціального забезпечення

зокрема. З огляду на це, не втрачає своєї актуальності питання права на достатній життєвий рівень як одного з основних соціальних прав людини.

Комплексний характер права на достатній життєвий рівень зумовлює дослідження тих чи інших проблемних аспектів, пов'язаних із ним, науковцями у різних сферах. Різні боки його правового регулювання у своїх працях розглядали В.М. Андріїв, В.С. Андрєєв, Н.Б. Болотіна, Я.І. Безугла, В.Я. Бурак, Р.І. Іванова, М.І. Іншин, В.В. Караваєв, С.М. Прилипко, О.Т. Панасюк, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, Б.С. Стичинський, Н.М. Хуторян, В.Ш. Шайхатдінов, А.А. Ширант, Л.П. Шумна, М.М. Шумило, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін. Віддаючи належне науковому доробку вітчизняних науковців, пропонуємо власне бачення на питання, окреслені метою статті.

Мета статті – дослідження особливостей розвитку міжнародно-правового та національного регулювання права на достатній життєвий рівень і визначення перспектив його розвитку.

Нормативне закріплення права на достатній життєвий рівень має два рівні: міжнародний і національний. Кожен із них має свої особливості, зокрема «на відміну

від національного права, для якого характерна єдина ієрархія джерел права, міжнародному праву притаманна множинність таких ієрархій, точніше, наявність декількох паралельних ієрархій, об'єднаних спільною вершиною – імперативними універсальними нормами (загально-визначеними міжнародними принципами і міжнародними нормами (стандартами) ... права соціального забезпечення» [1, с. 100]. Міжнародна спільнота визначила цілу низку мінімальних стандартів соціальних та економічних прав людини, що діють на універсальному та регіональному рівнях. Такого роду стандарти мають вираження, як зазначає С. Верланов, в оціночних категоріях [2, с. 11–17], однією з яких є «достатній життєвий рівень».

У ст. 25 Загальної декларації прав людини зазначається, що «кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, які необхідні для підтримання здоров'я і благополуччя свого і членів своєї сім'ї». Згідно з ч. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, «кожен має право на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживуть належних заходів щодо забезпечення цього права...».

Варто зауважити, що стосовно останнього міжнародно-правового акта існували контраверсійні погляди науковців. Зокрема, деякі дослідники вважали, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – Пакт) не передбачає жодних юридичних обов'язків для держав, оскільки містить не правові норми, а лише стандарти, до досягнення яких повинні прагнути останні [3]. Вищезгадана позиція базувалася на п. 1 ст. 2 Пакту, у якій зазначається, що «кожна держава зобов'язується вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів».

У дослідженнях ООН щодо здійснення економічних, соціальних і культурних прав зазначається, що «Пакт виступає безпосередньою основою для дій на міжнародному і регіональному рівнях, а також для втілення державами його норм у життя... Єдиним його недоліком можна вважати те, що в більшості держав, які належать до тих, що розвиваються, його положення можуть утілюватися у життя лише поступово залежно від рівня їх розвитку, наявності ресурсів і кількості населення» [4].

У 1986 р. в Лімбурзькому університеті зібралися експерти з різних держав для розгляду питання щодо природи й обсягу юридичних обов'язків, узятих державами – учасниками Пакту. Вони дійшли таких висновків:

1. Усі права і свободи людини, включаючи соціально-економічні права, нероздільні, взаємопов'язані й є невід'ємною частиною міжнародного права.

2. Пакт покладає юридичні обов'язки на учасників. Держави-учасниці повинні вжити усіх необхідних заходів, включаючи законодавчі і адміністративні, для реалізації прав, закріплених у цьому міжнародному договорі. Більше того, доцільно передбачити право кожного на судовий захист соціально-економічних прав.

3. Держави – учасниці Пакту незалежно від рівня економічного розвитку зобов'язані забезпечити соціально-економічні і культурні права для всіх хоча б на мінімальному рівні [5, с. 122–135].

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. також «не оминула закріплення і деяких соціально-економічних прав, тим самим підтверджуючи ідею універсальності, неподільності й невідірваності усіх прав людини» [6, с. 55]. Перелік останніх у ній не є досить широким і має як пряме (ст. 4, яка забороняє рабство і примусову працю, а також ст. 11, яка передбачає право на створення профспілок та вступ до них із метою захисту своїх прав), так і непряме (опосеред-

коване) закріплення (права, передбачені ч. «е» та ч. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, хоча і належать традиційно до «громадянських» (особистісних), але не позбавлені певного соціального забарвлення, оскільки містять і деякі соціальні гарантії права на справедливе судочинство) [7, с. 95].

Наступним важливим міжнародним документом є Європейська соціальна хартія (далі – Хартія), яка, згідно з європейською доктриною, є доповненням до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [8, с. 489–493]. У ст. 4 Хартії йдеться про право «працівників на винагороду, яка дасть змогу забезпечити їм та їхнім сім'ям достатній рівень життя...».

Порівнюючи ці два документи, варто відзначити, що положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забезпечені юрисдикційним захистом Європейського суду з прав людини. Контроль же за дотриманням Європейської соціальної хартії обмежується доповідями. Як зазначається у літературі, ще одним «недоліком», «слабкістю» останньої є селективний характер, тобто можливість держав вибирати для себе як обов'язкові лише певні норми Хартії [9, с. 144–145]. Але щодо цього «недоліку є й інший бік медалі» [1, с. 122], який полягає у тому, що можливість вибіркового підходу до ратифікації забезпечує гнучкість цьому міжнародному документу і розширює коло держав, які можуть взяти на себе хоча б якісь зобов'язання за цією Хартією.

У цьому контексті хотілося б зауважити, що Україна скористалася вищезгаданими «недоліками» і ратифікувала Європейську соціальну хартію із заявами щодо вищезгаданого пункту [10]. Також хотілося б звернути увагу на положення Пояснювальної записки до проекту закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», у якій прогноз соціально-економічних та інших наслідків ухвалення акта полягає у сприятливому підвищенні рівня соціальної захищеності населення України, адаптації національного законодавства до європейських норм та стандартів у соціальній сфері, зміцненню авторитету України на міжнародній арені відповідно до проголошеного курсу держави на європейську інтеграцію [11]. Привертає увагу і той факт, що Україна ратифікувала положення Хартії, які не потребують фінансових витрат.

Проаналізувавши положення вищезгаданих міжнародних актів щодо права на достатній життєвий рівень, його можна «розглядати в двох взаємопов'язаних аспектах: з одного боку, держава створює умови, за яких кожна здорова, дієздатна людина має реальні можливості забезпечити такий рівень свого життя, який відповідає її уявленням, а з іншого – держава зобов'язана використовувати усі свої матеріальні, політичні, організаційні та інші ресурси задля забезпечення достатнього життєвого рівня соціально незахищених верств населення» [12, с. 13].

На національному рівні право на достатній життєвий рівень закріплено в Основному Законі держави. У ст. 48 Конституції України зазначається, що «кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло». Як бачимо, наша держава, закріплюючи право на достатній життєвий рівень на рівні Основного Закону, вибирає шлях «мінімумів», тобто беруться за основу ті положення міжнародних актів, які мінімізують зусилля з боку самої держави.

Варто зауважити, що сьогодні як у міжнародно-правових актах, так і на національному відсутнє нормативне визначення поняття «достатній життєвий рівень», що, на наше переконання, досить ускладнює реалізацію громадянами конституційного права, закріпленого у ст. 48 Основного Закону. Для прояснення тут варто звернутися до юридичних позицій Конституційного Суду України, який зазначає, що «мінімальним розміром виплат, що їх має отримувати кожен як основне джерело існування для гарантування реалізації конституційного права на достатній життєвий рівень, є прожитковий мінімум, розмір якого

з урахуванням його суті та призначення визначає Верховна Рада України у відповідному законі» [13].

На сучасному етапі у вітчизняній та зарубіжній практиці виділяють такі концепції дослідження рівня життя населення: 1) перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (у розумінні наявності необхідних матеріальних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб); 2) друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не лише в матеріальних благах, а й в умовах для розвитку й життєдіяльності. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини [14, с. 16–17]. Аналіз двох рівнів регулювання права на достатній життєвий рівень дає можливість зробити висновок, що міжнародний рівень базується на другій концепції, а національний – на першій.

Достатній рівень життя, як зазначає М. Шумило, є поняттям досить вузьким. Достатній – це такий, який дає змогу людині вижити, і гідний – той, який дає змогу жити і реалізовувати у повному обсязі свої права та обов'язки [15, с. 673]. О. Ярошенко вважає, що у чинному законодавстві України на заміну терміна «достатній життєвий рівень» слід використовувати словосполучення «гідний життєвий рівень», саме ця позиція, на думку науковця, має бути зафіксована й у ст. 48 Конституції України [16, с. 138].

Спираючись на юридичну позицію Конституційного Суду України про те, що «у державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини» [13], ми також вважаємо, що одним з основних обов'язків України є обов'язок забезпечити такий рівень життя, що максимально наближений до категорії «гідний» [17, с. 14]. Звичайно, застосування норм міжнародного права на національному рівні, зокрема у сфері права соціального забезпечення, базується на принципі добровільності і добросовісному виконанні взятих на себе зобов'язань виходячи з економічних можливостей держави. Але на тридцятому році незалежності України хотілося б, щоб наша держава не лише намагалася декларувати певні міжнародні соціальні стандарти і вважати, що так зміцнюється її авторитет на міжнародній арені, а й мала реальні здобутки у вигляді високої оцінки всіма громадянами якості свого власного життя в Україні.

Таким чином, імперативом ефективної соціальної держави, якою позиціонує себе Україна, повинна бути орієнтація усіх її інститутів на такі цілі і завдання, які не просто декларуються, а реально забезпечують досягнення європейських стандартів якості життя. З огляду на вищесказане, вбачаємо необхідність у подальших розвідках зазначеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лушникова М.В., Лушников А.М. Международное трудовое право и международное право социального обеспечения: введение в курс : учебное пособие. Ярославль, 2010. 248 с.
2. Верланов С.О. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 11–17.
3. Robertson A. Human Rights in the World. Manchester. 1972. P. 35; Truber D. Human Rights in International Law. *Legal and Policy Issues*. 1984. Vol. 1. P. 205–271.
4. A Study of the Realization of Economic, Social and Cultural Rights by Manouchehr Ganji Special Rapporteur of the Commission on Human Rights. UN E/CN.4/1108/Add 5, para 56 URL: https://digitalibrary.un.org/record/829357/files/E_CN.4_1108_Add.5-EN.pdf (дата звернення: 29.08.2021).
5. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Quarterly*. 1987. Vol. 9. № 2. P. 122–135.
6. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). Львів : Край, 2009. С. 55.
7. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2019. 184 с.
8. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская Конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Москва : МНИМП. 1998. 600 с.
9. Азаров А., Ройтер В., Чюфнер К. Права человека. Международные и российские механизмы защиты. Москва, 2003. 560 с.
10. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text> (дата звернення: 29.08.2021).
11. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0018&skl=6 (дата звернення: 29.08.2021).
12. Основи демократії : навчальний посібник / за заг. ред. А. Колодій. Київ, 2002. 684 с.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 6 Закону України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 6 грудня 2016 р. № 1774-VIII, частини шостої статті 96 Кодексу законів про працю України в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 6 грудня 2016 р. № 1774-VIII (про мінімальний посадовий оклад (тарифну ставку). Справа № 1-157/2019(3593/19) від 15.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-21#Text> (дата звернення: 29.08.2021).
14. Рівень життя населення України / за заг. ред. Л.М. Черненко. Київ : Консультант, 2006. 428 с.
15. Шумило М.М. Категорія справедливості в пенсійних правовідносинах. *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25–26 квітня 2013р. / за заг. ред. М.І. Іншина, Н.М. Хуторян, В.І. Щербини. Київ, 2013. С. 670–675.
16. Ярошенко О.М. Гідний життєвий рівень як правова категорія і конституційне право.
17. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16704/1/Yaroshenko-134-138.pdf> (дата звернення: 29.08.2021).
18. Юшко А.М., Швець Н.М. Міжнародні соціальні стандарти : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків, 2013. 121 с.